

PSZICHOANALÍZIS, IDEOLÓGIA, TÁRSADALOM¹

---

*Kapás István Pszichoanalízis, ideológia, társadalom –
A magyar Freud-recepció történetéhez című műve kapcsán*

Beszélgetőtársak: Parászka Boróka szerkesztőasszony és Pléh Csaba

Parászka Boróka: Az *Értsünk szót!* mai adásában visszamegyünk az időben, legalábbis ami a szellemtörténetet és a tudománytörténetet illeti, de azt hiszem, hogy nagyon fontos, a jelenre vonatkozó következtetéseket is találhatunk ezen tudománytörténeti utazás során. Kapás István a magyar pszichoanalízis történetéről írt kötetéről beszélgetünk mai meghívottunkkal, Pléh Csabával, aki az Oriold Kiadó kiadványát fogja ajánlani, elemezni vagy kritizálni – ezt rá bízom –, amely kötet s amely munka, amint már mondtam, a magyarországi pszichoanalízis megjelenéséről, ideológiai kötődéseiről és a pszichoanalízis körüli vitákról szól. Az, ahogyan megjelenik a pszichoanalízis a 20. század elején, a könyvben pontos évszám is meg van jelölve, azaz 1907-től, s ahogy létrejön a Magyar Pszichoanalitikus Társaság is, nagyon érdekes folyamatok és időszakok. Már az is sokatmondó, hogy korán érkezik, és fontos viták lesznek körülötte. Hogyan jut el Magyarországra, és miért élesednek ki ezek a viták?

Pléh Csaba: Szerkesztőasszony már mondta, hogy egy időutazást végzünk. Két szempontból is időutazás ez. A könyv címe *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom – A magyar Freud-recepció történetéhez*. Kapás István, a szerző, egy különösen tehetséges, kiváló ember, aki filozófus, pszichológus és neurológus orvos egyszerre. Ez önmagában motiválja az egyik időutazást. István nekem is diákom volt az 1980-as években, és ezt a könyvet – s ez az időutazás egyik oldala – eredetileg akkor írta mint filozófiai és pszichológiai szakdolgozatot, és később mint egyetemi doktori értekezést. Aztán otthagya ezt a pá-

1 Beszélgetés a marosvásárhelyi magyar rádió *Értsünk szót!* című, Parászka Boróka szerkesztette kulturális műsorában, 2020. október 12-én.

lyát, a filozófiai pszichológiát, orvos lett, neurológus szakorvos, a pesti Szent János Kórház Neurológiai Osztályának főorvoshelyettese. A kiváló neurológiai szakember irodalmárok készítésére tért vissza több mint 30 évvel ezelőtti témájához. Ez tehát az egyik időutazás. A pesti Petőfi Irodalmi Múzeumban van egy kör, amely hosszú évek óta havi rendszerességgel a művészetpszichológia kérdéseit és ezen belül a pszichoanalízis és a művészet viszonyát tárgyalja. Ők vetették fel, hogy vajon Kapás még a pályán van-e, azután én is segítettem nekik megkeresni Kapás Istvánt, aki a mai világ körülményeinek megfelelően, kicsit átdolgozva jelentette meg ezt az eredetileg az 1980-as években készült könyvet.

A másik időutazás az *erdélyi magyarsággal* és annak kultúrájával kapcsolatos. Szerkesztőasszony említette már, hogy a könyv kiindulópontja a magyar pszichoanalízis keletkezése 1907–1908 táján és Ferenczi Sándor jelentősége ebben a folyamatban. Ám a könyv zömét a *Korunk* folyóirat 1926 és 1940 közötti, a pszichológiával és főleg a pszichoanalízissel foglalkozó írásainak szisztematikus feldolgozása képezi. Ez a második időutazás. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy közel 100 év után ez a kötet újabb emlékeztető arra, hogy a magyarság szellemi életében a két világháború közötti időben a *Korunk*nak Kolozsvárott milyen óriási szerepe volt az akkori szellemi újítások – ők általában ezt haladásnak, progressziónak nevezik – integrálásában és Magyarország felé való közvetítésében. Tehát két fontos idői mozzanat keretezi a könyvet. Az egyik, hogy egy neurológus tér vissza egykori pszichoanalitikusi érdeklődéséhez. Ironikusan emlékeztetnék rá, hogy Sigmund Freud útja fordított volt, ő neurológusból lett pszichoanalitikus. A másik időutazás pedig az, hogy újra emlékeztet minket a könyv arra, milyen fontos szellemi műhely is volt a két világháború közötti időkben a *Korunk* című folyóirat.

PB: Ezeket az idősíkokat nagyon fontos megérteni: hogy a pszichoanalízis mit jelentett az 1980-as években, és hogy az 1920-as években, a trianoni döntés után a *Korunk* körüli társadalomtudósok miért fordulnak a pszichoanalízis felé, vagy miért kezdenek el vitatkozni róla. Ahogy az is egy furcsa kérdés, hogy az első világháború küszöbén hogyan jut be Magyarországra a pszichoanalízis. Vagyis a krízishelyzetek és a krízisidőszakok valahogy összetorlódnak. Most azt látom az utóbbi 2-3 év nemzetközi szakirodalmában, hogy a pszichoanalízis társadalomtudományos alkalmazása, az arra való reflexió ismét reneszánszát éli, s hogy nem véletlen, hogy ez a könyv az 1980-as évek után most került elő Magyarországon. Mennyire megalapozott az én sejtelmem?

PCs: Valószínűleg megalapozott. De azért kicsit beszélek a könyv tartalmáról is, mert a párhuzam megalapozottsága mellett egy nagyon érdekes kontrasztban is él a mai világunk akár az 1980-as évekkkel, akár az 1920-as évekkkel. Az 1920-as évek világában, és ez nagyon izgalmasan mutatja a *Korunk* frissességét, nemcsak Magyarországon volt nagy érdeklődés a pszichoanalitikus emberkép és a társadalom egészének folyamatai összekapcsolása iránt. A Freud által is sugallt társadalmi értelmezést nemcsak magyarok kezdték előtérbe állítani, hanem például német pszichoanalitikusok, elsősorban Wilhelm Reich, majd az oroszok is. Az utóbbira példaként a *Korunk* anyagában szerepelnek olyan szerzők, mint az akkor még kazányi idegorvosként azonosított, később

igen híressé vált Alekszandr Lurija. Ezeket az embereket, beleértve a magyarokat is, elsősorban az izgatta, hogyan lehet a családszerkezet, a családon belüli elnyomás folyamatának elemzéséből eljutni a társadalmi elnyomás értelmezéséig, illetve a társadalmi elnyomással szembeni lázadás értelmezéséig. Ebben különböző változatok voltak. Voltak olyanok, mint Wilhelm Reich felfogása, amelyek valójában a szexuális felszabadítást szerették volna a társadalom szolgálatába állítani, voltak azonban olyanok is, akik versengve a kor alternatív mélylélektani irányjaival, elsősorban Adler felfogásával, tovább elemezték a Freudtól származó üzenetet, hogy a családszerkezet és a társadalomszerkezet autoriter volta között valamilyen nem triviális viszony van. Azért mondom, hogy nem triviális, mert a cikkekben már akkor is nagyon élesen szembekerül egymással a korabeli, az 1920-as, 1930-as évekbeli marxista és pszichoanalitikus társadalomértelmezés. A pszichoanalitikus értelmezés valójában leegyszerűsítve a családból vezeti le a társadalmi uralmat, a marxista elemzés viszont a társadalmi uralomból vezeti le a családi uralmat, az apa szerepét. E két útról a *Korunk* hasábjain is sok vitát folytattak. De nagyon sok vitát folytattak máig izgalmas társadalompolitikai kérdések első korai megjelenéséről, mondjuk arról, hogy mi is a nők szerepe a társadalomban. Vajon helyes-e az a kissé konzervatív világkép, amelyet a pszichoanalízis egyik olvasata ad a nők és férfiak közötti viszonyokról, vagy pedig a pszichoanalízis éppenséggel a női emancipáció eszköze kell legyen.

Említettem, hogy érdemes a korok különbségeit tekinteni. Szerkesztőasszony megjegyezte, hogy krízishelyzetekben születik a pszichoanalitikus gondolkodás. A századforduló Bécsében valójában többféle krízishelyzetben jelent meg. Az egyik a nyelvek és kultúrák találkozása és konfliktusa a monarchia fővárosában, egy másik pedig a modernizáció és a klasszikus uralmon alapuló társadalmi rend kettőssége. Ez a kiinduló krízis természetesen egy új formában, új krízisként jelenik meg az 1920-as évek világában, egyrészt a Trianon utáni Magyarország megtört fejlődésében, másrészt, és ez a Kapás István által bemutatott tanulmányokban nagyon élesen előtérbe kerül, az új autoriter szerveződések, az olasz és a német fasiszmus megjelenésével. Sok dolgozat foglalkozik már akkor, a keletkezés korában és nem évtizedekkel később azzal, hogy milyen emberi életmódbeli válsághelyzet vezet tulajdonképpen a fasiszta, autoriter rendszerek megjelenéséhez. Ha az 1980-as éveket kérdezi, amikor Kapás kolléga először megfogalmazta ezt a könyvet, Magyarországon, de tudjuk jól, hogy éppenséggel Erdélyben és Romániában is, meglehetősen új válságkorszak volt a létező szocializmusokban, ami azután az évtized végén a rendszerváltozásban robbant ki, mint mindent átalakító fordulat a válság nyomán. Válságon azt értem, hogy ma, közel fél évszázaddal később azt látjuk, hogy – csak a magyarországi helyzetet nézve – a kádári típusú egyezkedő szocializmus megrendült saját bizalmában, s ennek a megrendülésnek egyik jele volt a marxizmussal és egyáltalán a társadalomszervezéssel kapcsolatos alternatívák megjelenése a szellemi életben. Kapás előtérbe állítja a marxizmus és a pszichoanalízis viszonyának kérdését. Akkor, az 1980-as évek elején, maga a kérdés felvetése, amely a könyv korabeli interjúiban is megjelenik, valójában ennek a sajátos, magyar változatú represszív toleranciának a tünete. Annak, hogy már megengedett lesz ilyenekről beszélni. Amikor én az 1960-as években egyetemista voltam, Freud műveit egyáltalán nem lehetett Magyarországon magyar kiadásokban olvasni. Az egyetlen

Freud-kötet, amely közkézen forgott az egyetemistáknál, az az 1970-es évek elején, a Kritérium Kiadónál megjelent Freud-válogatás volt. Tehát az 1960–70-es években még meglehetősen tabutéma volt a pszichoanalízis a szellemi nyilvánosságban. Ahogy Kapás is bemutatja, ténylegesen tucatnyi ember folytatott pszichoanalitikus gyakorlatot Budapesten, de a „magaskultúra”, a könyvkiadás és az egyetemek világában nem jelent meg a pszichoanalízis. Ebben a közegben kell értelmezni azt, hogy Kapás István mint filozófus, pszichológus szakdolgozó részéről milyen merészség volt ezt a témát választani, elsősorban szintén ilyen szempontból merész és mindig felforgató gondolatokat tápláló, nemrég elhunyt mestere, Erős Ferenc inspirációjára. Azt kérdezte Szerkesztőasszony, hogy ma is van-e valamilyen válsághelyzet. Ebből a szempontból nagyon érdekes kontrasztban élünk. A századfordulón is, az 1920–30-as években is a kapcsolatot keresik az embert mozgató legfontosabb ösztönrendszer, a szexualitás és a társadalmi szerveződés között. Ez jelenik meg abban a nagyszámú *Korunk*-írásban, amelyet összefoglal Kapás könyvének a középső, legfontosabb része. Mi viszont olyan világban élünk, amelyet az 1968-as évvel lehet fémjelezni. Az 1960-as évek vége nemcsak az ifjúsági életmód forradalmát, de a szexualitás forradalmát is jelentette. Akkor sokan úgy hitték, hogy egyszerűen meg fog változni az emberek feszültségrendszere. A fogamzásgátlás és az ehhez kapcsolódó modern szexuális forradalom hatására el fognak tűnni az embereket irányító feszültségek. Ez az utópia megvolt évtizedekkel korábban is. Sok írás, amelyeket Kapás István összefoglal, akkor, az 1920-as években, úgy vélte, hogy majd ha meglesz az emberek szexuális felszabadulása, akkor más lesz. Mára azt látjuk, miközben az 1960-as évek egykor várva várt szexuális forradalma óta eltelt egy fél évszázad, és jogos a kérdés, hogy tényleg boldogabbak vagyunk-e. Egyszerűen új konfliktusaink keletkeztek. A mai világban ezek a feszültségek nem elsősorban a szexualitással, hanem az identitáskereséssel kapcsolatosak, nem leegyszerűsítve az utóbbit sem a nemi identitásra. Tudjuk jól, hogy a mai világ eszmei frontjain különböző identitáskeresések, illetve identitás-újramegtalálások – gondoljunk a nacionalista identitásokra – közötti feszültségek fogalmazódnak meg. A pszichoanalízis egyik társadalmi értelmező hivatása ma éppen az lehet, hogy ne a szexualitás problémája körül, hanem az identitáskeresés problémája körül próbálja meg értelmezni a mai kor konfliktusát vagy válságát.

PB: Említette ebben a tartalmas ismertetőben, hogy milyen jelentősége volt annak, hogy a Trianon után válságba kerülő magyar társadalom vagy a magyar társadalmak kutatói fordultak a pszichoanalízis felé. Szeretnék rákérdezni arra, hogy azon felül, hogy a magyar orvosok, szociológusok, filozófusok, társadalompszichológusok átszűrtek magukon ezeket az elméleteket, mi volt az a sajátos magyar adalék, amely belekerült ezen elméletekbe ebben az időszakban. A két világháború között volt valami speciális hangsúly, amely ezekben a poszttrianoni országokban és társadalmakban megjelent. Kérdések, megközelítések, módszerek stb. A könyvben például az öngyilkosság külön fejezetet, külön figyelmet kap. Vegyük sorra, melyek ezek a kulcstémák, kulcsterületek.

PCs: Szerkesztőasszony említette, hogy *magyar kultúrák*, s ez már önmagában is egy nagyon érdekes dolog, ami egy rejtett üzenete is kicsit a könyvnek. Mégpedig az, hogy a baloldali gondolkodás és az ember lelki jelenségeiről, elsősorban a pszichoanalízisről való gondolkodás kapcsolatának keresése a korban, tehát az 1920-as, 1930-as években igen kevésbé jellemzi a magyarországi szellemi életet. Olyan volt szinte, mintha egy munkamegosztás jött volna létre. A magyar pszichoanalitikusok igyekeztek a pszichoanalízis metodikai kérdéseibe, elsősorban az elfogadóbb, kommunikáció-központú, s ezt idézőjelben használok, „nőiesebb” pszichoanalitikus módszer kidolgozására tenni erőfeszítéseket. E tekintetben Ferenczi Sándorra gondolok. Bocsánat, ha profánul fogalmazok, a Tanácsköztársaság alatti katedraalakítás és utána az egyetemi pszichoanalitikai tanszék megszűnte és a hivatalos megkérdőjelezés közepette Ferenczi talán úgy érezhette, hogy megégette magát. A magyar pszichoanalitikusok Magyarországon ekkor visszavonulnak a pszichoanalízis díványára, a klinikai munkához. A tágabb problémák majd ebben a korban Magyarországon az adleriánusoknál jelennek meg. Sajátos munkamegosztásban a társadalom és pszichoanalízis, az emberről való átfogó módon gondolkodó pszichoanalízis filozofikus, esszéisztikus közelítése áttevődik az erdélyi kultúrába, illetve az erdélyi kultúra fórumaként a *Korunk*ba. Tehát egy olyan munkamegosztás jön létre, hogy a Magyarországon aktív pszichoanalitikusok a korban ódzkodnak a politikától – nem biztos, hogy mindenki szereti ezt a megfogalmazást –, a politika, a társadalomelmélet és a pszichoanalízis kapcsolata viszont megjelenik az erdélyi fórumokon.

PB: Itt szeretnék egy apró közbevetést tenni. Mennyire magyarázható ez azzal, hogy Magyarországon ekkor a Horthy-korszak oktatási és tudománypolitikája érvényesül, Romániában pedig a királyi Románia cenzúrája, amely nem volt finomabb, de nem tudott olyan szinten odafigyelni arra, ami magyarul megjelent, vagyis hogy úgy mondjam, nem volt annyira hatékony már a nyelvi korlátok miatt sem?

PCs: Ezzel én többé-kevésbé egyetértek. Az, amit úgy nevez, hogy a Horthy-korszak kultúrpolitikája, ez az, amit én Ferenczire vonatkoztatva úgy mondtam, hogy a forradalmi időkben elért sikerei és az utána történő megkérdőjelezés mintegy figyelmeztetésként értelmeződött számára, hogy nem érdemes a társadalmi programtervezésbe belefolylnia. Ez felel meg ennek a Horthy-korszakban való óvatoskodásnak. Természetesen az óvatoskodás közepette azért vannak olyan szerzők, akik nincsenek jelen a *Korunk*ban, de abban az időben Magyarországon is sokat foglalkoznak a pszichoanalízis és a kultúraelmélet kapcsolatával. Elsősorban József Attilára gondolok, aki nagyon sok módon, nemcsak a saját drámai, személyes életében, terápiás tapasztalataiban és költészetében, hanem az elméleti munkásságában is törekszik erre. Tehát ez nem kizárólagos, de a *Korunk* abból a szempontból lényeges, hogy a folyóirat egy nagy nyilvánosságú fórum volt. Ilyen típusú, a társadalom, a pszichológia és ezen belül a pszichoanalízis kérdéseit egymáshoz illesztő fórum a kor magyarországi magyar kultúrájában nincsen.

PB: Egyvalamiről, illetve nagyon sok mindenről nem beszéltünk, mert nagyon gazdag ez a Kapás István által feldolgozott *Korunk*-anyag és -gyűjtemény is, de én kiemelnék valamit, ami éppen az előbb említett okok miatt is számomra hiányzik, vagy nem kap elég hangsúlyt, valószínűleg azért, amit az előbb is elmondott, ezen évek miatt. Ebben az időben a hatalomgyakorlás, az autoriter személyiség elemzése, megértése pszichoanalitikus vagy szociálpszichológiai eszközökkel mennyiben volt kihívás, mennyire teljesült ki ez a téma, ez a kérdés, és mennyire lehet ez a mai pszichoanalitikus társadalomtudományos érdeklődés egy kis témája, kutatási területe a magyar nyelvterületen?

PCs: Úgy gondolom, hogy a korban és ezekben a *Korunk*-írásokban nem kapunk igazán megnyugtató értelmezést az autoriterizmus keletkezéséről és teljes, bonyolult, sokrétű meghatározottságáról. Állandóan ott van a feszültség, hogy ezek nagyon fontos dolgok, amelyeken elindultak ezek az emberek, de valahogy tovább kellett volna menniük. Ezt a továbblépési igényt a mi korunk nagyon jól mutatja. Ez az igény fejeződik ki abban a válságban is, amelyet az előbb úgy jellemeztem, mint különböző identitáskeresések és identitás-visszatalálások harcai, és eközben nagyon sok módon megjelennek a populizmusok és a populizmusra építő populistá autoriter személyek az európai kultúrában, de más, Európán kívüli országokban, még az Egyesült Államokban is stb. Hogy a kérdés második felére reagáljak, a mai pszichoanalitikus kultúraértelmezés, de nemcsak a pszichoanalízis, hanem a pszichológia nagyon fontos kultúra- és társadalomértelmezési feladata lenne az új populizmusok keletkezésének megértése. Tehát nem egyszerűen az autoriter vezető személyiség diagnózisa, amely a Kapás István által áttekintett korban és azóta is azt kérdezi, hogyan „keletkezik” Hitler vagy Mussolini. Ennél a pszichohistóriai kérdésnél van egy átfogóbb kérdés is. Hogyan keletkeznek azok a tömegmozgalmak, amelyek kitaszítottnak érzik magukat. Valamilyen vélelmezett és gyűlölködő kommunikációval megfogalmazott fővonalból való kimaradásként értelmezik saját életüket. E téren nagyon sok technológiai változás is van, ami révén a mai világban ezek a felfogások sokkal könnyebben tudnak terjedni, de a pszichológiának egy különös felelőssége annak megértése vagy értelmezése, hogy egy kicsit illúzióban élünk. Ez valamelyest elvezet a pszichoanalízistől. Ugyancsak az 1930-as években Németországból a zsidósága miatt elűldözött német, majd amerikai szociálpszichológus, Kurt Lewin mítoszában élünk, aki egy korszak, az 1940–1960-as évek világában reprezentatívvá vált kísérleteket végzett óvodásoknál arról, hogy a demokratikus társadalomszervezés mennyivel hatékonyabb, mint az autoriter. Ezt több lépésben kiterjesztve abban az illúzióban élünk, hogy mindenkinek csupán észre kellene vennie, hogy mi az igazi érdeke, és akkor mindannyian egy békességes, egyezkedő, demokratikus vezetési stílus mellett fogunk élni, ahol beleszólunk a közösség dolgaiba, és meghallgatnak minket. Vagyis egy felvilágosodott, optimista világkép élt bennünk, hogy az emberek csak fel kell ismerjék az igazságot, az egyetlen helyes utat, és akkor mind bárányszelídséggel él majd. A mai világ nem ezt mutatja. Nagy fokú önértelmezésre van szüksége a pszichológiának is a tekintetben, hogy milyen túl optimista képet sugallt arról, hogyan és hova is fog az emberi társadalomszervezés fejlődni. Ebből a szempontból érdemes elolvasnunk a régi, most már 70-80 évvel ezelőtti pszichoanalitikus társadalomértelmezéseket. Egyrészt, mint már említettem, a

szexuális felszabadítás nem vezetett az emberi konfliktusok megszűnéséhez, másrészt új konfliktusok születnek a magukat kitaszítottak tekintő társadalmi csoportok öndefiníció-keresése közben.

PB: Még egyvalami hiányzik ebből a képletből. Itt a személyiség, a családstruktúra, sőt a családokból összeálló társadalomstruktúra értelmezése is felmerül, akár a Kapás István készítette *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom* című kötetben, akár ebben a nagyon széles szakirodalomban a köteten túl, de arról, ami a pszichoanalízis nagy trouvaille-ja, a terápia, s hogy ez az egyéni terápia társadalmi szinten hogyan gyakorolható, hogyan intézményesíthető, arról sokkal kevesebbet lehet hallani. Ennek nyomai, lehetőségei, az erre való fókusz mennyire merül fel, mennyire várható?

PCs: Különböző attitűdöket lehet itt felvetni. Az egyik, hogy általában probléma az, amikor a társadalmi folyamatokat medikalizáljuk, és akár vezetőkről, akár társadalmakról mint betegekről beszélünk. Ez nemcsak a biologizmus miatt probléma, hanem a felmentés miatt is. Ha például Hitler egyszerűen beteg volt, akkor ezzel felmentjük bizonyos értelemben, mintha vele szemben nem lenne alkalmazható az erkölcsi mérlegelés. Ezért óvnék attól, hogy azt gondoljuk, a társadalmak is betegek, és hogy a társadalmakat is úgy kell gyógyítani, ahogy az egyéneket. A másik mozzanat, hogy amikor egy ilyen terápiás, átfogó analógiás elméletet akarunk a társadalomra átvinni, akkor nem világos, hogy ki lenne ott az a megértő, befogadó, majd nagyobb önismerethez és önreflexióhoz elvivő csöndes értelmező, aki az egyéni klienseknél a pszichoanalitikus. Amikor a társadalomra alkalmazzuk a pszichoanalitikus társadalomgyógyító metaforát, akkor mindig azt hisszük, hogy a mi politikai mozgalmunk majd olyan lesz, mint egy pszichoanalitikus, aki mindent át tud látni, mindent elfogadva, megértve jobb megértésre viszi a társadalmat. A társadalom átalakulása nem így működik. Az emberek, vagyis a társadalom nem egyszerűen egy önreflexió alanyai, akik mintegy kivonulva a konfliktusaikból itt most a díványon újra akarják azokat értelmezni, hanem maguk is cselekvő lények. Tehát, amikor a pszichoanalitikus és általában a pszichológiai gondolkodást a társadalmi, negatívnak értékelt vagy legalábbis konfliktusgeneráló folyamatokra akarjuk értelmezni, akkor az ágencia, az emberi cselekvés elméleteiből kell kiindulnunk, s nem egyszerűen a kontemplatív emberből, akit a pszichoanalitikus próbál értelmezni a díványán. Ezzel nem a pszichoanalízis díványát akarom bírálni, csupán azt akarom mondani, hogy átvinni ezt az attitűdöt a társadalomra, alapvetően kétes analógia. Az a szellemtörténeti tanulsága a 100 évvel ezelőtti diszkusszióknak, hogy ma azt látjuk, ezek az analógiák abban az értelemben is félrevezetőek voltak, hogy rosszul gondolkodtak a társadalomról.

PB: Tehát a társadalom nem $1 + 1 + 1 + n$ egyéni traumák megszámlálható összege. Jól értem?

PCs: Egyrészt igen. Másrészt a korabeli, az 1920-as, de főleg az 1930–40-es évekbeli pszichologizáló fasizmuselméletekre gondolok. Ezek mindig elfeledkeznek a fasizmus meglehetősen közvetlen anyagi érdekeiről. Tehát a fasiszta mozgalmak mind társadalmi mozgalmak, melyek társadalmi rétegeknek biztosítottak anyagi előnyöket.

Ez még a német háborús időkre nézve sem zárójelbe tehető folyamat. Tehát nem egyszerűen emberek konfliktusai, hanem emberek érdekei, valóságos anyagi érdekei is ott voltak.

PB: Racionalitás és irracionalitás fura vegyülete, egyvelege valahol.

PCs: Igen, ez nyilvánvaló, csak ha a mai folyamatokra is gondolunk, a populista eszmék terjedésében is keresnünk kell azt, hogy mik az ebben részt vevő ágensek érdekei és nem egyszerűen azt, hogy milyen konfliktusokra reagálnak ők, és hogyan próbálják az apjukkal kapcsolatos feszültségeiket feloldani.

PB: A mai populizmus szociálpszichológiai háttere egy olyan kérdés, amelynek érdemes egy újabb beszélgetést szentelni, de semmiképp sem érthető vagy nem érthető olyan mélységben, mint ha látnánk a megelőző 100 év szociálpszichológiájának, pszichoanalízisének történetét. Ehhez egy fontos adalék Kapás István *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom* című kötete.